

Ян Амос Коменський – основоположник нової прогресивної педагогічної системи, великий гуманіст і мислитель

У статті здійснено дослідження творчої спадщини Яна Амоса Коменського, обґрунтовано його внесок у сучасний процес навчання у системі шкільної освіти. Також проаналізовано окремі аспекти педагогічної спадщини та філософських поглядів Яна Амоса Коменського у контексті предмету дослідження. Зроблено висновки щодо актуальності ідей вченого для розвитку сучасної педагогічної науки.

Ключові слова: педагогіка, виховання, навчання, принципи, Ян Амос Коменський, освіта.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ян Амос Коменський належить до числа тих історичних осіб, які своїми творіннями і беззавітним служінням народу здобули славу, любов і визнання. Не випадково його називають Коперником педагогіки, Колумбом педагогіки, учителем народів, батьком нової педагогіки. Коменський ставив і розв'язував найважливіші педагогічні проблеми виходячи з власної педагогічної практики, з тривалих спостережень, зводив своє педагогічне вчення, ґрунтуючись на практиці і теорії виховання у всіх народів і часів (антична педагогіка, педагогічні ідеї мислителів Відродження і соціалістів-утопістів, єзуїтські школи, школи братств тощо). Велика заслуга Коменського полягає в тому, що у своїх творах він дає такі фундаментальні вказівки, які далеко випередили практику свого часу.

Величезна педагогічна мудрість і наукове передбачення – ось чим пояснюється той факт, що вчення Коменського зберігає свою актуальність і в наш час.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Даною науково-практичною проблематикою займалися такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як М. Арцишевська, М. Бечкова, Я. Квачала, В. Кларін, В. Кравець, В. Кортгаазе, Д. Лордкіпанідзе, Я. Паточка, А. Піскунова, Й. Полішенський, С. Соучек та ін. Дослідження використання педагогічних ідей вченого та їх актуальність у сучасній освітній діяльності висвітлюються також у працях Е. Александрова, О. Антонова, І. Зайченко, Б. Мітюкова, Є. Путілова, Д. Скільського, А. Хуторського, Д. Чижевського, П. Щербаня та ін. Проте, у сучасній науці недостатньо приділено уваги питанню дослідження використання педагогічних ідей Я. А. Коменського та ефективності їх використання для сучасної шкільної освіти.

Мета статті – обґрунтування актуальності використання педагогічної спадщини Коменського у системі шкільної освіти на сучасному етапі. З цією метою ми розв'язали такі завдання: проаналізували окремі аспекти педагогічної та творчої спадщини Я. А. Коменського, дослідили вплив його ідей на організацію навчально-виховного процесу, обґрунтували значущість його внеску в галузь шкільної освіти.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Навчаючись у Карловому університеті в Празі, в Гернборському університеті у Німеччині, а згодом у Гейдельберзькому університеті, Коменський познайомився з творами багатьох мислителів античності й доби Відродження, увійшов у сферу європейської культури. З цього часу починається практична педагогічна діяльність Коменського. Він постійно займається самоосвітою, уважно читає твори гуманістів тієї доби, а головне – глибоко вивчає процес навчання в школі і незабаром починає його реформувати заради того, щоб зробити цей процес привабливим для дітей, який пробуджує в них інтерес до знань. Він сміливо порушував традиційні канони тогочасного шкільного життя: широко використовував те, що сьогодні називають «наочність», водив учнів на прогулянки на природу, знайомив їх не лише з книжками, але й з реальним життям, з предметами і явищами, які оточували їх.

У 1630 році Я. А. Коменський завершив працю «Материнська школа», яку присвятив дошкільному вихованню дітей у сім'ї. Він розглядав правильне дошкільне виховання, по-перше, як засіб охорони дітей від шкідливих, випадкових, неправильних впливів на них і, по-друге – як міцну основу для всього наступного виховання.

Материнська школа в розумінні Коменського, – це сім'я, де протікає все життя дитини від народження до шести років. Він вважав, що без хорошого початкового виховання дитини в сім'ї постраждає все наступне виховання і освіта людини [2, с. 130-131].

В 1631 році Коменський склав книгу для навчання «Відкриті двері до мов усіх наук», а у 1632 році було завершено його головний педагогічний твір «Велика дидактика», які зробили ім'я Я. А. Коменського відомим у всьому світі. У 1641 році на запрошення англійського парламенту Коменський їде в Лондон. Парламент прийняв постанову про організацію вченої колегії для впровадження його ідей.

У 1642-1647 роках Коменський за дорученням шведського уряду підготував підручники з методики викладання мов: «Зал латинізму», «Найновіший метод мов». Протягом кількох років він керував школою в Угорщині (1650-1654), куди також був запрошений як видатний педагог. Тут він створив підручник «Чуттєвий світ у малюнках» (1654) – перший ілюстрований підручник у світі, побудований за принципом наочності. В Амстердамі Коменський продовжував працювати над грандіозною працею «Загальна нарада про виправлення справ людських», в якій накреслив гуманну і демократичну програму реформ людського суспільства і яка складалася з семи частин (Пансофія – загальна мудрість, Пампедія – загальне виховання, Панглотія – загальна мова, Панортозія – загальне управління тощо). Тут він висловлює ідею створення міжнародних організацій, які турбувалися б про збереження миру в усьому світі і про розповсюдження освіти серед усіх народів. Підсумок напрацювань свого життя Коменський підвів у праці «Єдино необхідне» (1662 р.) [2, с. 134].

Я. А. Коменський – яскравий представник своєї епохи, в його світогляді відбилися суперечності перехідного періоду від феодалізму до капіталізму, боротьба прихильників Реформації і Контрреформації. Він був активним діячем релігійної організації і в той же час його наукові та практичні прагнення були спрямовані в реальний світ і на покращення життя в ньому. Характерними рисами світогляду Коменського є:

- демократизм, запозичений ним у сектантських рухів XV-XVII ст., що проявляється в глибокій симпатії до трудящих і негативному ставленні до дворянства і католицької церкви;
- гуманізм, життєрадісність, оптимізм, що склались під впливом епохи Відродження;
- сенсуалізм, запозичений у філософа Ф. Бекона, згідно з яким вихідним началом пізнання є відчуття, досвід «Немає нічого у свідомості, чого б не було попередньо у відчуттях»;
- релігійність, вихідним положенням якої є теза Коменського про те, що назвав себе Бог альфою і омегою, початком і кінцем всіх речей, з нього ж, ним же і в нього ж вся сутність [3, с. 407-408].

Слід зауважити, що вчення, створене Я. А. Коменським, не лише прискорило процес виділення педагогіки в самостійну науку, а й визначило перспективи розвитку теорії і практики навчання та виховання на наступні століття. Теоретичне і практичне значення педагогічного вчення Коменського було випробуване століттями. Геніальність його досягнень полягає не лише в обґрунтуванні загальнонаукових основ педагогіки, а й у визначенні характерних особливостей діяльності національної школи.

У багатій педагогічній спадщині Я. А. Коменського розглянуті всі найважливіші питання педагогіки. Так, у «Великій дидактиці» він виклав усі вимоги щодо процесу навчання. Вони викликають не лише історичний, а й практичний інтерес. Коменський вважав, що кращі успіхи в навчанні досягаються, якщо:

- освіта людини починається з дитинства і для цього відводяться ранкові години, а все, що підлягає вивченню, розподіляється згідно з ступенями віку;
- розум розвивається раніше, ніж мова. Ніяка мова не вивчається через граматику, а через відповідні твори письменників. Реальні навчальні предмети передують формальним, а приклади – правилам;
- кожен, кого віддають до школи, залишається в ній до кінця. Розум учнів слід підготувати до засвоєння предмету, який вивчається, а все, що стоїть на заваді навчання, потрібно усунути;
- в школі необхідно встановити порядок, за яким учні в один і той же час займатимуться одним предметом;
- учитель, по-перше, має домагатися розуміння речей, по-друге, розвивати пам'ять і, по-третє, розвивати мову і руки, вдаватися до всіх способів розкриття пізнавальних здібностей і застосовувати їх згідно з обставинами;
- навчальний матеріал має розподілятися так, щоб наступні заняття служили подальшим розвитком одержаних знань в їх частинах подібно до того, як всі гілки дерева виростають одна з одною. Будь-яка мова, наука і мистецтво спершу повинні викладатись так, щоб в учнів склалось загальне уявлення про ціле;

- уся сукупність занять має детально розчленуватися на класи з таким розрахунком, щоб попереднє завжди відкривало дорогу наступному, виконувалась своя особлива робота, щоб нічого не пропустити і не перекрутити;

- школа має знаходитись в тихій місцевості, віддаленій від місць розваг;
- учні одержують відповідні кожному класу книги, які заслужено можна було б назвати джерелом мудрості, благочестя, в школі і поза її стінами не терпітимуть поганого товариства.

Чимало з цих загальних положень, сформульованих Коменським, уже давно стали педагогічними аксіомами, інші ще потребують своєї наукової розробки.

Необхідною умовою успішності процесу навчання Коменський вважав легкість і приємність процесу навчання. Опанування мудрості має проходити без труднощів, повинно бути зручним, доступним для всіх, приносити справжню насолоду. Вчитель покликаний прищеплювати дітям потяг до знань і навчання. Погано, коли дітей лише примушують вчитися. Необхідно використовувати лише ті методи, які зменшують труднощі навчання з тим, щоб воно не викликало в учнів незадоволення і огиди до занять [6, с. 25].

З метою прискорення навчання Коменський запропонував використовувати класно-урочну систему навчання. Він досить детально обґрунтував і розробив деталі цієї системи навчання і впроваджував її у практику.

Він першим серед педагогів запропонував для освіти юнацтва чітку чотирьох ступеневу систему шкіл, демократичну як за метою, так і за організацією. Він вважав, що в межах певної кількості років повинен бути закінчений весь курс навчання і з цих шкіл мають вийти люди справді освічені [2, с. 32-34].

Для кожного віку необхідна своя особлива школа: для дитинства – школа материнської опіки, підлітків – елементарна школа рідної мови, юнацтва – латинська школа (гімназія), зрілості – академія і мандрівки.

В материнській школі особливу увагу слід звертати на розвиток зовнішніх відчуттів, у школі рідної мови – тренувати їх виконавчими органами – руками, язиком. У гімназії – намагатися зрозуміти і міркувати над цим, зібраними відчуттями, матеріалом з допомогою запитань: що? чому? А в академії все акцентується на волі. Перші дві школи мають бути обов'язкові для всіх, а наступні – відкриті для всіх бажаючих.

Я. А. Коменський був глибоко переконаний, що школа рідної мови повинна бути обов'язковою для всіх, бо не лише діти знатних і багатих народжуються для високих знань. Він вважав дуже важливим вести навчання рідною мовою: «Вчити кого-небудь іноземної мови перше, ніж він опанує рідну мову, це те ж саме, якби хто надумався навчати свого сина їздити верхи раніше, ніж той навчиться ходити» [4, с. 82-87].

Необхідно в елементарній школі одночасно з вивченням дисциплін, вважав Коменський, ознайомити учнів з усіма загальними ремісничими вправами, щоб вони не залишилися неуками ні в чому, що стосується людських справ.

У програмі навчання в латинській школі (гімназії) входило вивчення семи вільних наук: граматики, діалектики, риторики, арифметики, музики, геометрії, астрономії, а також богослов'я і ряду навчальних предметів, що відповідали вимогам нового часу, – фізики, географії, хронології, історії, моралі.

Створення такої чотирьох ступеневої шкільної системи дасть державі можливість одержати достатню кількість вчених, стверджує Коменський. А одна мудра людина має більше значення, ніж блискучі палаци, золото та срібло. Тому «не слід економити ніяких коштів заради освіти навіть одного юнака» [4, с. 42-45].

Особливе місце в педагогічній системі Я. А. Коменського займає вчення про роль вчителя у вихованні особистості.

Вся робота школи, її успіхи та невдачі залежать від учителя. Він формує з дитини майбутню людину і повинен бути добрим, уважним і одночасно суворим і вимогливим. «Ти не можеш діяти як учитель, якщо ти не ставитимешся як батько» [4, с. 73-74].

Про велику громадську роль вчителя свідчать слова: «Наступне століття буде саме таким, якими будуть виховані для нього майбутні громадяни». Ця вихідна позиція, викладена в праці «Про вигнання з шкіл косності», визначає все його ставлення до наставника дітей: «Що таке неук – вчитель, пасивний керівник інших? Це тінь без тіла, хмара без дощу, джерело без води, лампа без світла, тобто пусте місце, і хай йому буде соромно! Виставляєш себе вчителем – так учи або зніми з себе цю маску!» [4, с. 78-82].

Вчитель не повинен відштовхувати від себе дітей надмірною суворістю, а привертати їх побатьківськи. Коли він з любов'ю поводитиметься з учнями, то легше завоює їх серця, і дітям приємніше буде перебувати в школі. Необхідно вміти збуджувати увагу, завдяки чому учні краще сприймають навчальний матеріал.

«Школа без дисципліни – що млин без води», – наводить Коменський чеське прислів'я. Вчитель повинен уміти її підтримувати [4, с. 81].

Вчитель повинен бути відданим справі навчання і виховання дітей, любити свою професію, не бути заробітчанином, а прагнення покинути цю професію в погоні за грошима веде до того, що він не може бути «живим зразком» для учнів [4, с. 83-87].

Коменський закликав вчителів розвивати пізнавальні здібності учнів, особливо турбуватися про вироблення в них прагнення до самостійної активної роботи по набуттю знань і застосуванню їх у житті.

«У своїх учнів я завжди розвивав самостійність у спостереженні, в мові, в практиці і в застосуванні як єдину основу для досягнення міцного знання», – писав він у роботі «Вихід із схоластичних лабіринтів».

Успішне виховання і навчання визначається в першу чергу всебічністю освіти вчителя, його широкою ерудицією і високим авторитетом. Вчителі – це люди, які добре знають свою справу і вміють використовувати всі свої знання на практиці.

Великого значення надавав педагог-гуманіст естетичному вигляду й поведінці вчителя, який повинен володіти не тільки почуттям прекрасного, але й бути прикладом у створенні всього прекрасного в житті. У зв'язку з цим він вказував на необхідність залучення вихованців до читання художньої літератури, занять музикою і співом, навчання колективному декламуванню.

Коменський наголошував, що не все залежить від учителя, його освіченості, високої моральності, педагогічної майстерності, але й від об'єктивних умов, від престижності професії вчителя і його суспільної оцінки, від керівництва школи, яке всіляко повинно підтримувати його авторитет.

Велика заслуга Коменського полягає в тому, що він пов'язував педагогічну професію із соціальними явищами. Він зазначав, що діяльність педагога зумовлюється вимогами, які суспільство ставить до школи, і вимагав, щоб, з одного боку, населення ставилось з повагою до вчителя, а з другого – сам вчитель розумів, яку важку благородну державну функцію він виконує, і був сповнений почуттям власної гідності.

Слід відзначити вплив ідей Яна Амоса Коменського на розвиток освіти і педагогічної думки у слов'янському та європейському просторі в період XVI-XVII ст. і в наступні епохи.

Розвиток педагогічної думки в Україні в період XVI-XVII ст. відбувався у складних суспільно-історичних умовах. Це пояснюється наступним: розвиток української культури (зокрема освітньої і педагогічної) відбувався у складі чужої держави – Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, в умовах незавершеного процесу націотворення білоруського і українського народів. Ці явища зумовили багатомовність письмової культури і неоднозначність культурної приналежності його творців. В Україні в цей період відбувається інтенсивне запозичення, засвоєння і переробка культурних досягнень європейського Відродження. А педагогічні погляди Я. А. Коменського були співвідносні основним культурологічним засадам періоду європейського Відродження та Реформації [1, с. 129].

Становище в Україні у XVI – першій половині XVII ст. у багатьох рисах було подібним до становища Чехії після втрати державної незалежності. В умовах іноземного поневолення в обох країнах збереження самотньої національної культури викликало необхідність поширення шкільної освіти, її демократизації. Вихованим на традиціях братських шкіл діячам української культури були близькі основні принципи педагогіки Я. А. Коменського. У передмові до одного з видань Львівського братства («Таблица невидимая сердца человека», 1666 р.) можна знайти ті ж ідеї, що їх висловлював Коменський у творі «Жива друкарня, або мистецтво ошадного, але масового і досконалого відбивання мудрості не на папері, а на розумі» (1657р.). В ньому він писав, що здібності кожної людини подібні до чистої таблиці, на якій ще нічого не написано, але з часом може бути записано все. Так само автор передмови до праці львівського братства порівнював людський розум з таблицею, яка «залишається ненаписана і гала, гди розум чоловічий жадної речі не уміє і не розуміє». Зате, «гди якую реч добре відає, либо філософію, або теологію, либо астрологію, математику, арифметику, либо риторику акбо іншую науку, тая на розумі чоловічам, яко на таблиці, єсть написана» [1, с.130].

Досвід братських шкіл позитивно вплинув на розвиток слов'янської педагогічної думки. Дослідники неодноразово відзначали схожість між педагогічними положеннями братських шкільних статутів і поглядами Коменського. У Чехії, в Празькому національному музеї зберігаються шкільні статuti XVI та XVII ст., у яких було передбачено навчання за класно-урочною системою. У школах «Чеських братств», які ґрунтувалися на принципах демократизму, урок був формою організації навчання. Аналогічною щодо організації навчання була ситуація у братських школах України і Білорусії, які розгорнули свою діяльність в окреслений часовий простір [5, с. 48-50].

Український вчений, історик педагогіки Є. Н. Мединський зазначав, що Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» узагальнив все краще з досвіду роботи шкіл свого часу, зокрема досвід роботи братських шкіл України і Білорусії. Він зауважував, що Я. А. Коменський «жив і творив у межах тієї самої польсько-литовської держави, де розвинули свою діяльність братські українські школи, причому в той самий час (початок XVII ст.), коли особливо активну діяльність розгорнули братства. У братських школах України було багато спільного також з погляду ідеологічного – боротьба за свій народ і національну культуру. Навіть організаційні форми боротьби чеського братства та українського братства були дуже подібні» [5, с. 81-83]. Це є свідченням того, що українська педагогічна наука не була осторонь тенденцій, які мали місце у західноєвропейському просторі. Елементи класно-урочної системи були наявними в українських школах раніше, ніж вони одержали своє теоретичне обґрунтування. Цей національний досвід в історії педагогічної науки був широко використаний у слов'янському і загалом європейському науковому просторі.

У згаданий період розгорнув свою просвітницьку та публіцистичну діяльність Іван Вишенський. Він проголошував у своїх творах ідею рівності всіх людей, яка була співзвучною з поглядами Коменського. Ідею загального навчання народу, розроблену Коменським застосовував Франциск Скорина, який також зазнав впливу демократичних ідей чеських таборитів.

Про необхідність загального навчання писав і професор Острозької академії Герасим Смотрицький. Реформаційні ідеї Г. Смотрицького поєднувалися з гуманістичними і відповідали основним поглядам чеського педагога Я. А. Коменського. Головними чеснотами людини Г. Смотрицький вважав славу, мужність, талант, активну діяльність, спрямовані на досягнення вищих цілей – благо рідного краю, розвиток освіти, культури свого народу, захист віри предків.

Ідея загального і обов'язкового навчання «всіх навчати всьому», яку розробив Коменський, відповідала намаганням багатьох освітніх діячів України: Івана Вишенського, Кирила-Транквілієна Ставровецького, Лаврентія Зизанія, Герасима Смотрицького та інших.

Ідеї Коменського про освіту та виховання були підхоплені та використані у навчальних закладах Західної Європи, а також України, Росії та Білорусії в період XVIII-XIX ст. і в наступні епохи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Всього Ян Амос Коменський написав понад 250 творів, присвячених одній темі – освіті людини. І був глибоко впевнений в тому, що загальна освіта, створення нової школи допоможуть виховувати людей в дусі гуманізму, солідарності, взаєморозуміння.

Ці думки є актуальними й досі, не дивлячись на те, що величезний часовий проміжок віддаляє нас від епохи Коменського. Побудова системи шкільної освіти у відповідності до ідей та принципів чеського мислителя є ідеальним зразком успішного процесу організації навчання, з якого варто черпати та застосовувати ідеї українській педагогічній науці й сьогодні. Проте, проведена дослідницька робота не вичерпує усієї проблеми. Подальшого дослідження потребують питання взаємозв'язку педагогічного та творчого доробку Коменського із процесом навчання на сучасному етапі та їх використання у сучасних умовах освітнього простору.

Джерела та література

1. Ісаєвич Я. Д. Ян Амос Коменський і Україна / Я. Д. Ісаєвич // Український історичний журнал. – 1967. – Березень. – №3. – С. 129-131.
2. Кравець В. Педагогічна система Яна Амоса Коменського / В. Кравець // Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва: навч. посіб. для студ. пед. навч. докл. / В. Кравець – Тернопіль, 1996. – С. 122-178.
3. Коваленко Є. І. Коменський Ян Амос / Є. І. Коваленко // Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юніком Інтер, 2008. – С. 407-408.
4. Коменський Ян Амос. Вибрані педагогічні твори: у трьох томах. Т.1. Велика дидактика / Ян Амос Коменський; під ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. Л. – К. : Рад. школа, 1940. – 248 с.

5. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI-XVII століттях: [монографія] / Є. М. Мединський. – К. : Рад. школа, 1958. – 210 с.
6. Мітюрів Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні: [монографія] / Б. Н. Мітюрів. – К. : Рад. школа, 1971. – 107 с.

Referens

1. Isajevych Ja. D. Jan Amos Komens'kyj i Ukrai'na / Ja. D. Isajevych // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1967. – Berezen'. – №3. – S. 129-131.
2. Kravec' V. Pedagogichna systema Jana Amosa Komens'kogo / V. Kravec' // Istorija klasychnoi' zarubizhnoi' pedagogiky ta shkil'nyctva: navch. posib. dlja stud. ped. navch. dokl. / V. Kravec' – Ternopil', 1996. – S. 122-178.
3. Kovalenko Je. I. Komens'kyj Jan Amos / Je. I. Kovalenko // Encyklopedija osvity / Akademija ped. nauk Ukrai'ny; gol. red. V. G. Kremen'. – К. : Junikom Inter, 2008. – S. 407-408.
4. Komens'kyj Jan Amos. Vybrani pedagogichni tvory: u tr'oh tomah. T.1. Velyka dydaktyka / Jan Amos Komens'kyj; pid red. z biograf. narysom i prymitkamy prof. Krasnovs'kogo A. L. – К. : Rad. shkola, 1940. – 248 s.
5. Medyns'kyj Je. M. Brats'ki shkoly Ukrai'ny i Bilorusii v XVI-XVII stolittjah: [monografija] / Je. M. Medyns'kyj. – К. : Rad. shkola, 1958. – 210 s.
6. Mitjurov B. N. Pedagogichni idei' Jana Amosa Komens'kogo na Ukrai'ni: [monografija] / B. N. Mitjurov. – К. : Rad. shkola, 1971. – 107 s.

Кузьминская Юлия. Ян Амос Коменский – основатель новой прогрессивной педагогической системы, выдающийся гуманист и мыслитель. В статье осуществлен анализ творческого и педагогического наследия Яна Амоса Коменского и актуальности его идей в условиях современного общества. Рассмотрены взаимосвязи педагогических идей Коменского с деятельностью братских школ того времени. Проанализирована актуальность принципов обучения и воспитания ученого для современной педагогической науки.

Ключевые слова: педагогика, воспитание, обучение, принципы, Ян Амос Коменский, образование.

Kuzminska Julia. John Amos Comenius – the Founder of a New Progressive Pedagogical System, the Great Humanist and Philosopher. In the article the main pedagogical and philosophical works of the John Amos Comenius are analyzed. In this article the author study John Amos Comenius's concepts and their implications in the field of theoretic didactics noticing their permanence and existence in modern didactics. Studied ideas of John Amos Comenius and outlined the originality and the permanence of certain didactical phenomena, which can be found from 17-th century till nowadays. The separate aspects of his pedagogical inheritance in the context of the article of research are outlined and the actuality of his works is mentioned.

Key words: pedagogy, upbringing, training, principles, John Amos Comenius, education.